

УДК 94(477)

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПОГРАНИЧЧЯ: ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Репета І.В.

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

У статті було визначено поняття колективної пам'яті та пограниччя, здійснена спроба дослідити формування колективної пам'яті в пограничному просторі та чинників, щопливають на даний процес. Особливої уваги заслуговує проблема виникнення особливої регіональної ідентичності та її типів, формування якої може протікати з урахуванням різних відносин прикордонного регіону з центром. Відносини між центром та пограниччям можуть спонукати до виникнення «війни пам'ятей», що функціонує на фоні соціальних, етнічних, політичних, економічних, традиційних, мовних, релігійних, ідеологічних та інших засадах.

Ключові слова: колективна пам'ять, пограниччя, ідентифікація, типи ідентифікації, кордони, війна пам'ятей та ін.

Постановка проблеми. Територія України відзначається великою протяжністю кордонів, що робить значну частину її областей прикордонними. Прикордонні території держави розвиваються інакше, ніж центральні, їхнє життя тісно пов'язане з сусідами по той бік кордону, що накладає свій відбиток на економічні, політичні і куль-

турні аспекти буття. На сьогоднішній день для пограничного простору характерні специфічні соціокультурні практики, які зумовлені переважною більшістю диверсифікаційним спектром взаємодії культур. Постійна взаємодія та взаємовплив між двома чи більше культурами зумовлює формування відмінних від центру ідентичностей мешканців

пограниччя. У прикордонних регіонах значно інтенсивніші контакти між багатьма етнічними групами, що часто призводить до розмивання національної тотожності мешканців та самовизначення радше у категоріях місця проживання чи регіону, ніж у національних категоріях (як «тутешній» або «ані той, ані той»). Тому актуальним на сьогоднішній день є проблема формування колективної пам'яті та самоідентифікації населення пограниччя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній науці дослідження проблем пограниччя носить розрізнений характер. В основному воно концентрується на окремих аспектах розвитку пограниччя. В той же час слід зазначити, що проблематика функціонування прикордонних просторів має яскраво виражений міждисциплінарний характер. У кожного дискурсу є власний образ пограниччя як предмету вивчення, що відповідає завданням даної галузі науки.

Значний внесок у розвиток досліджень пограниччя був здійснений в результаті проекту "Соціальні трансформації в Пограниччі (Білорусь, Україна, Молдова)". У реалізації цього проекту Центру перспективних наукових досліджень і освіти в області соціальних і гуманітарних наук при Європейському гуманітарному університеті (Мінськ, Білорусія) активну участь взяли українські вчені, чії роботи були присвячені різним аспектам пограниччя. Це роботи О.В. Грицай, О.А. Даниленко, О.В. Крисенко, І.І. Мухіна, В.В. Нікітіної, О.А. Пригаріна, Л.В. Хлесткової, М.В. Чугуєнко, Є.П. Юрійчук.

Положення про специфіку пограничних територій впроваджувались та розроблялись польськими дослідниками Г. Бабінським (G. Babiński), А. Садовським (A. Sadowski), Д. Вояковським (D. Wojakowski), А. Клоковською (A. Kłowska). Помітно вирізняються акцентуацією соціального у фізичному праці, присвячені аналізу поняття та явища "кресів", – специфічних історико-культурних регіонів Польщі. Саме при їх вивченні була звернена увага на формування у суспільній свідомості уявлення про своєрідну політично-культурну, економічну та соціальну атмосферу східних пограниччя Польщі, їх символічного характеру, а також прозорість кордону між Польщею та Україною в усіх значеннях.

Привертає увагу масштабність та систематичність дослідження польських та частково європейських пограниччя, зокрема, німецького, чеського, словацького, білоруського. Соціальна трансформація у регіонах пограниччя зацікавила російських соціологів: у працях І. Задворнова, Т. Кувенської, А. Манакова пограничні терени мають назву "порубіжні регіони". Об'єктом уваги дослідників виступають найрізноманітніші аспекти суспільно-культурного, політичного, економічного розвитку пограничних територій. Наприклад, теоретичні засади функціонування пограниччя та транскордоння (Г. Бабінський, І. Буковська-Флоренська (I. Bukowska-Floreńska), М. Голка (M. Golka), Є. Єсталь (J. Jestal), В. Павлючук (W. Pawluczuk); мовна та релігійна ситуація (Д. Чиквін та Е. Місеюк (D. Czykwin, E. Misiejuk), Я. Рейгер (J. Reiger); етнічна та національна ідентичність (Д. Вояковський, А. Садовський, З. Ясинський (Z. Jasiński); перспективи розвитку пограничних теренів у процесі європейської інтеграції (П. Кубицький, Г. Пожарлік (P. Kubicki, G. Pożarlik).

Хвилю новітніх наукових досліджень, присвячених розглядуваній тематиці викликала праця Г.Н. Пітт-Ріверс *The Clash of Cultures and the Contact of Races* (1929), у якій автор намагається обґрунтувати доцільність використання терміна, зіткнення культур, з метою аналізу суспільних явищ у післявоєнній Європі. Згадане поняття постійно аналізувалося та переосмислювалось у залежності від контекстів та конкретних етнічно-політичних ситуацій, набуваючи при цьому нових сенсів та значень. Зіставляючи еволюцію семантики цього терміну можна помітити тенденцію до позитивізації значення та розуміння сутності пограниччя.

Проблема формування кордонів України і розвитку прикордонних територій розглядаються в роботах О. Долгова, В. Боєчко, О. Ганджі, Б. Захарчука, Я. Дашкевича, О. Ковальової, О. Малиновської, В. Сергійчука. Дослідженнями етнічних процесів в українському пограниччі займалися О. Болдецька, І. Кононов, К. Шестакова, А. Круглашов, Т. Рудніцкая, І. Буркут, В. Джаман, І. Костащук, М. Макара, О. Дуліченко, І. Мигович, В. Великочій. Різноманітним проблемам інтеграційних процесів в прикордонних регіонах (євро-регіонах) присвячені роботи Т. Мазур, Л. Шевчук, І. Ілько, Ш. Пурича, В. Струтинського, Д. Ткача.

У контексті «переоформлення пострадянського простору» і новітнього «кордонотворення» розглядає пограниччя Т. Журженко. В праці «Від прикордонних земель до земель із кордонами. Геополітика ідентичності у пострадянській Україні» вона досліджує українське пограниччя як у зв'язку з ідеологією політичних акторів, так і пересічних громадян. На її переконання, національні кордони «збудовані не лише з прикордонних стовпів та загроз – вони потребують словесної, наративної переконливості». Наприклад, «українсько-російському пограниччю явно бракує символічної ваги». У зонах пограниччя люди «здебільшого не вважають сусідів по другий бік за культурно «інших» [10, с. 8-10].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Тема кордонів України набула зі здобуттям незалежності перш за все політико-правового звучання та істотно збагатила предметні поля багатьох напрямів соціогуманітаристики – історії, політології, соціології, культурології та ін. Сьогодні в межах нових наукових напрямів – лімології та кордонознавства – вже почався активний пошук специфічних дослідницьких методів, здатних забезпечити наближення до розуміння соціокультурного феномену пограниччя. Ідеться насамперед про можливість застосування методів герменевтики, в основі яких лежить з'ясування сенсу дій суб'єкта за умов поліфакторності та багатокультурності, обставин формування концептів «свого» і «чужого» на зонах пограниччя. Вчені ведуть пошук типологій пограниччя з розрізненням «перехідних», «стикових», «фронтирних» пограниччя. На жаль, ще не відпрацьований інструментарій виявлення культурних кордонів та дистанції між представниками різних соціокультурних спільнот на порубіжні, формування колективної, історичної та національної пам'яті етнічних спільнот. Робляться тільки перші кроки щодо з'ясування специфіки соціодинаміки пограниччя, кордону як специфічного архетипу культури, для класифікації різновидів особливих регіональних ідентичностей.

Метою статті є проаналізувати процес формування колективної пам'яті прикордонних територій та основних чинників, які впливають на ідентифікацію суспільства.

Виклад основного матеріалу. Пограниччя, як соціокультурний субрегіон, поєднує групи з відмінними світоглядними принципами, відмінними культурними традиціями і віросповіданням. Цікавий погляд на дану проблему висловив польський вчений Едвард Касперський, виокремлюючи три типи погранич. Основне значення терміна "пограниччя" пов'язане з поняттям кордону і прилеглими територіями. Ці кордони можуть бути міждержавними або міжрегіональними, проте вони завжди виконують поділяючу функцію. До того ж прикордонний простір має специфічні мовні та культурні ознаки, що виникають з факту натуральних контактів між представниками обох сторін пограниччя. Такого типу території набувають ознак внутрішніх розбіжностей, неоднорідності, неоднозначності, тобто окремої культурної ідентичності, яка відрізняється від відносно консолідованої однорідної державної чи регіональної тотожності центру. Безперечно, таке розуміння пограниччя доречно застосовувати щодо давніх епох, коли можливості контактів та інформаційного взаємообміну обмежувались підлеглими, географічними чинниками, відсутністю інфраструктури, особливостями засобів комунікації тощо. Згадані просторові перешкоди значною мірою сприяли консервації та збереженню локальних особливостей, які базувались на амбівалентності пограничної ситуації. З одного боку, адміністративно-політичні кордони, що поділяли дві територіальні громади, могли сприяти посиленню негативних стереотипів, нетолерантності, упередженості, чужості, почуттю небезпеки й ворожості. З іншого – сам факт пограничності близьке сусідство, контакти й обміни сприяли взаємовпливам. Відмінність (певний екзотизм) Іншого за кордоном також могла бути джерелом зацікавленості [2, с. 13].

Цілоком інші механізми визначають другий тип пограниччя (екстериторіального, загальнодоступного, універсального), де завдяки вільному пересуванню відбувається культурна penetрація й мовна інтерференція різних етнічних і культурних спільнот, що існують у межах однієї суспільно-культурної системи. У цій пограничній ситуації обмеження контактів виникає не стільки з факту наявності кордону, скільки з розбіжностей етнічних ідентичностей, історичної пам'яті, колективної свідомості, мовних, культурних чи релігійних відмінностей. Фактичним пограниччям стають загальнодоступні для різних етнічних, мовних чи релігійних груп місця й інституції, де відбувається комунікація та взаємовплив. Загрозою для існування такого типу погранич є тенденції одностороннього культурного привласнення простору й уодноріднення існуючих різниць (гомогенізація). Деякі вчені вважають, що саме такі несиметричні пограниччя, що визначаються одним домінуючим центром, становлять так звані південно-східні креси колишньої Речі Посполитої [2, с. 15].

Колективна пам'ять – це спосіб збереження соціально значущої інформації, без чого неможливе існування суспільства в цілому, соціальних груп і окремих індивідів, що входять у суспільство. Цілісність і стійкість соціальних зв'язків залежить від успішності функціонування колек-

тивної пам'яті. В умовах радикальних соціальних та політичних змін в сучасному українському суспільстві слабкість підстав для становлення нової громадянсько-політичної ідентичності призводить до пошуку об'єднуючих символів в історичному минулому країни. Колективна пам'ять має велику потенційну здатність зберігати в масовій свідомості членів суспільства оцінки подій минулого, які перетворюються на ціннісні орієнтації, що визначають вчинки й дії людей. Вплив колективної пам'яті на свідомість і поведінку людей може консолідувати суспільство, але може мати й деструктивний характер [1].

Колективна пам'ять репрезентує сферу етнічної та національної вкоріненості людини та спільноти. Така вкоріненість сприяє розумінню етнофорами власної природи й автентичності, а також сприяє розгортанню конструктивних ідентифікаційних процесів. Індивідуальний досвід людини в освоєнні світу інтегрується з культурно-історичний досвідом спільноти, збагачуючись досвідом минулих поколінь, що, у свою чергу, сприяє спільному баченню історичних перспектив. Актуалізована колективна пам'ять не дозволяє людині та спільноті залишатися в обіймах безпам'ятства, а отже, й бездуховності.

Пограниччя – це регіон, буття людей якого нерозривно пов'язане з існуванням кордону, похідного від нього. Для аналізу пограниччя істотним є те, що кордон не тільки закриває комунікативні потоки, але і дає можливість здійснення «переходу» через нього, структуруючи тим самим складні процеси комунікації. Тому концептуалізація пограниччя залежить від типу кордону. Різноманітність кордонів і можливостей їх впливу на прикордонні території визначають полісемантичність поняття «пограниччя». Внаслідок чого, докладна і точна дефініція «пограниччя» неможлива.

Зміст поняття пограниччя включає:

- просторову обмеженість (регіональність);
- наявність взаємодії з іншими етнокультурними групами і спільнотами;
- особливий вплив кордону на взаємозв'язок і взаємодію населення суміжних територій.

Регіональні моделі пам'яті пов'язані з самоідентифікацією населення як частки певної території, регіону. На їхнє формування впливає низка чинників, серед яких варто виділити наступні: історичний, етнічний, етнографічний, геополітичний, соціокультурний, культурно-освітній. Звичайно серед перелічених чинників домінуючим є історія [1]. Колективна пам'ять у сенсі (ре-) конструювання історичного буття піддається осмисленню з нових позицій моменту відтворення. Відбувається активізація процесів об'єднання та роз'єднання інтересів, цілей індивідів, груп, держав різного роду об'єднань. Спостерігається визначення та перевизначення позицій і співвіднесення їх із позиціями інших.

Пограничне суспільство намагається перетворити складне історичне минуле та негативний екзистенціальний досвід у джерело взаємного збагачення. Пограниччя та культурний полілог набувають мультикультурних цінностей, що є альтернативою офіційним, домінуючим дискурсам центру. Створюється культурний образ пограниччя, що експонує найбільш приватні, інтимні реляції та комплікації неоднозначної та су-

перечливої щоденності. Така модель пограниччя розглядається через призму екзистенції звичайності, буденності, спорідненої з автентичністю особистісного буття, де переважають процеси самоаналізу та природного самопізнання, що сприяють зникненню комплексів і стереотипів. Розглядувана територіальна субкультура може приводити до появи якісно нової моделі ідентичності, альтернативної щодо ідеологічних засад центру (центрів), інтегральною та найістотнішою складовою якої є складна, але натуральна самоакцептація, тобто свідомість пограниччя.

Ситуація, яка склалася на прикордонних територіях схильна до створення ще більшої кількості колективних пам'ятей, примноження соціальних груп, що автономізуються через збереження або повернення свого власного минулого. Тому можна висунути гіпотезу, що історія сьогодні пишеться під тиском колективних пам'ятей, починаючи від історії, що успадає подію в тому вигляді, в якому її створили ЗМІ і в свою чергу формує колективну пам'ять, аж до наукової історії, якій колективні пам'яті диктують інтереси та об'єкти свого зацікавлення [4, с. 76].

У формуванні ідентичності пограниччя можна виділити два вектори. Перший направлений у бік соціокультурних спільностей, що граничать. Другий – забезпечує соціальне порівняння з центром, який визначає стратегію і тактику розвитку конкретної державної освіти. У першому випадку ідентичність пограниччя заявляє про себе етнокультурністю, а в другому випадку – регіональністю [5, с. 342].

В умовах пограниччя формується особлива регіональна ідентичність, процес формування якої може протікати з урахуванням різних відносин прикордонного регіону з центром. Різноманіття відносин служить підставою для виділення п'яти типів ідентичності прикордонного регіону.

Перший ґрунтується на символах кордону як закритого рубежу. Пограниччя в цьому випадку виступає як «бастион», «останній рубіж», «щит батьківщини».

Другий варіант ідентичності пограниччя розкривається через символ околиці, через розуміння прикордонного регіону як провінційно-периферійного.

Третій тип ідентичності розкривається через символи «ворота», «міст» і заснований на комунікативних аспектах пограниччя.

Четвертий тип ідентичності пограниччя підкреслює його самостійну суть, що не зводиться до суб'єктів, що граничать, і на похідну від них.

П'ятий варіант регіональної ідентичності пограниччя демонструє кризовий характер. Він формується не за рахунок підкреслення власних позитивних ознак, а лише за рахунок зіставлення «свій-чужий» [7, с. 68]. Зокрема це стосується соціокультурних та етнокультурних вимірів дихотомії «свій»/«чужий», виокремлення суб'єктів та визначення тенденцій етнополітичної сфери, формулювання векторів взаємодії рівно- та різностатусних етнонаціональних спільнот, розгляду діалектики етнополітичних, етносоціальних та соціокультурних суперечностей та конфліктів, пошуку шляхів досягнення порозуміння між етнонаціональними спільнотами, а також вивчення специфіки сприйняття «іншостей» на груповому та індивідуальному рівнях [8, с. 20-21].

Усвідомлення власної етнічної чи релігійної відмінності є конфліктним джерелом пограниччя. Це відчуття посилюється у поєднанні з почуттям культурної вищості, що не акцептується слабшими у міжкультурних реляціях групами. Якщо домінуюча група має можливості реалізації своєї усвідомленої відмінності й робить це шляхом дискримінації представників слабшої групи, то у останньої свідомість буття у сусідстві забарвлюється емоційним почуттям несправедливості та кривди. Це явище посилюється, якщо дискримінація переходить з побутової та економічної сфери в інші, набуваючи при цьому інституціалізованого характеру, використовуючи апарат влади або релігійних установ. В міру посилення суперечностей у стосунках між етнічними групами пограниччя у кожній з них створюються тривалі стереотипи упередженості та ворожості. Такі стереотипи функціонують у колективній свідомості значно довше, ніж самі факти дискримінації та несправедливості. Такий стан подій може привести до виникнення «війни пам'ятей». «Війни пам'ятей» мають щонайменше три виміри – історичний, політичний, соціоментальний (соціопсихологічний). Ареною прояву подібних конфліктів можуть бути різні сфери суспільного життя. Конфлікти можуть ґрунтуватися на соціальних, етнічних, політичних, економічних, традиційних, мовних, релігійних, ідеологічних та інших засадах. Здебільшого «війни пам'ятей» виникають у суспільствах чи спільнотах, які зазнали травматичного досвіду. Відтак «війни пам'ятей», як правило, «конструюються» насиллям і травмою, репрезентованими в минулому. Ускладнює ситуацію накладання старих і нових індивідуальних і колективних травм пам'яті. Унаслідок такого «проникнення» формується складна спільнота з доволі високим імперативом обов'язку «пам'ятати» [9, с. 41-42].

Висновки. Таким чином, специфіка соціальної ідентичності в регіоні пограниччя виявляється в тому, що вона формується у взаємодії з соціокультурними спільностями, що граничать і в зіставленні з центром. З урахуванням різноманіття відносин прикордонного регіону з центром може бути сформована ідентичність п'яти типів, кожен з яких по-різному розкриває соціально-антропологічний потенціал пограниччя. Пограниччя також виступає, як багатоплановий соціологічний термін, що дозволяє включити до його меж соціально-економічні, політичні, а головним чином – культурні площини. Наявна історична зумовленість у формуванні сучасного адміністративного кордону між Україною та її сусідами: лінія кордону неодноразово змінювалася, призводивши до зміни тих зовнішніх факторів, які безпосередньо впливали на міжетнічні стосунки у регіоні та етнічну ідентифікацію його мешканців та колективну пам'ять регіону.

Пограниччя – це регіон, буття людей якого нерозривно пов'язане з існуванням кордону, похідного від нього. У його межах формуються особливі типи ідентичності та переважає локальна свідомість. Водночас пограниччя – особливий соціокультурний простір контактів і прикордонних трансформаційних процесів. Це диктує необхідність уваги до проблеми пограниччя у політологічних соціологічних та історичних дослідженнях.

Список літератури:

1. Воропаева Т.С., Чик А.А. Изучение коллективной памяти как фактора формирования национальной идентичности в рамках современного украиноведения / Т.С. Воропаева, А.А. Чик // Сборник научных трудов SWorld (Философия и филология). – Иваново: МАРКОВА АД, 2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sworld.com.ua/konferm2/287.pdf>.
2. Kasperski Edward. Kategoria pogranicza w badaniach literackich. Problemy metodologiczne / E. Kasperski // Pogranicze kulturowe : odrębność – wymiana – przenikanie – dialog : [studia i szkice / pod red. O. Weretiuk, J. Wolskiego, G. Jaśkiewicz]. – Rzeszyw : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. – S. 7-13.
3. Концепции социальной та культурной памяти в современной историографии. Феномен прошлого / Отв. ред. И. Савельева, А. Полетаев. – М.: Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2005. – С. 122-169.
4. Хлесткова Л. Полиэтничность культурного пространства города Харькова : в контексте идей Пограничья / Л. Хлесткова // Материалы Международной научной конференции «Воображая Пограничье : итоги (2003–2005)». – Минск: Колос, 2006. – С. 76.
5. Кочан В.М. Пограничність як цінність і архетип української культури / В.М. Кочан // Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 17-18 листопада 2007 р. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 342-347.
6. Верменич Я. Просторове моделювання історії: зміна парадигм / Я. Верменич // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 томах. Т. 1. – К.: Інститут історії НАН України, 2014. – С. 16-24.
7. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2012. – Вип. 6. – С. 67-90.
8. Монолатій І. Західноукраїнський регіон як мультиетнічний ландшафт (спроба висновків десятирічного дослідження) / І.С. Монолатій // Карпатський край. – 2012. – № 1. – С. 20-21.
9. Воляннюк О.Я. Конфлікти пам'ятей у політичному просторі: теоретичні аспекти / О.Я. Воляннюк // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 6. – С. 41-60.
10. Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт [Електронний ресурс] / Т. Журженко // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 8-9. Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

Репета І.В.

ГВУЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

ФОРМИРОВАНИЕ КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ ПОГРАНИЧЬЯ: ПРОБЛЕМА ИДЕНТИФИКАЦИИ

Аннотация

В статье было определено понятие коллективной памяти и пограничья, осуществлена попытка исследовать формирование коллективной памяти в пограничном пространстве и факторов, влияющие на данный процесс. Отдельного внимания заслуживает проблема возникновения особой региональной идентичности и ее типов, формирование которой может протекать с учетом различных отношений приграничного региона с центром. Отношения между центром и пограничьем могут побудить к возникновению «войны памяти», функционирующий на фоне социальных, этнических, политических, экономических, традиционных, языковых, религиозных, идеологических и других основах.

Ключевые слова: коллективная память, пограничья, идентификация, типы идентификации, границы, война памяти и др.

Repeta I.V.

Precarpathian National University named after V. Stefanyk

FORMATION OF COLLECTIVE MEMORY BORDER: PROBLEM OF IDENTIFICATION

Summary

The article defined the notion of collective memory and frontier, an attempt was made to investigate the formation of collective memory in the boundary space and the factors flowing to this process. Particular attention deserves the problem of the emergence of a special regional identity and its types, the formation of which may proceed taking into account the various relations of the border region with the center. The relationship between the center and the frontier can lead to the emergence of a "memory war", functioning on the background of social, ethnic, political, economic, traditional, linguistic, religious, ideological and other principles.

Keywords: collective memory, frontier, identification, types of identification, borders, war of memories, etc.